Тарас ГОЛОВАНЬ

ІВАН ФРАНКО Й БІБЛІЙНА КРИТИКА

У статті зроблено спробу поставити праці Івана Франка з біблійної критики в контекст становлення цієї галузі гуманітарного знання. У цьому ж контексті розглянуто один з аспектів проблеми "Іван Франко і релігія".

У доробку Івана Франка є кілька праць, які належать до такої галузі гуманітарної науки, як біблійна критика. Біблійна критика, або, ширше, історико-філологічне дослідження Біблії, що за кількістю позицій, за розробленістю проблематики може позмагатися з класичною філологією, займається питаннями походження, авторства, автентичності та історичної достовірності книг, які становлять Біблію[1]. Попри те, що ці праці (а йдеться про "Нові досліди над найдавнішою історією жидів", 1901; "Поему про сотворення світу", 1905; "Сучасні досліди над святим письмом", 1908) не є якимось помітним внеском у біблійну критику, а сам І. Франко відмежовується від можливого новаторства своїх статей і виступає лише, як він пише, "референтом"[2], вони становлять цінність з огляду на з'ясування позиції українського вченого щодо основних проблем означеної наукової галузі. Цінність цих матеріалів полягає також у тому, що це чи не єдиний із відомих нам зразок біблійної критики в українській історико-філологічній науці. Кілька виступів викладачів Київської духовної академії на початку XX століття, які долучалися до дискусії про автентичність біблійних книг, наприклад, Петра Рибинського[3], можна залишити поза увагою, оскільки це була апологія, а не власне критика. Прояснення позиції І.Франка у цій галузі гуманітарного знання може допомогти чіткіше окреслити ширші проблеми, які постають у цьому контексті: місце біблійних студій в еволюції поглядів письменника та проблеми "Іван Франко й релігія", "Іван Франко і єврейство".

Одначе дослідник, який матиме на меті з'ясувати позицію українського вченого в основних питаннях біблійної критики, неминуче натрапить на суперечність, яка існує між "Новими дослідами над найдавнішою історією жидів", "Сучасними дослідами над святим письмом", з одного боку, і "Поемою про сотворення світу", з другого. Ця суперечність полягає в тому, що в останній праці автор не лише подає основні висновки історико-філологічного дослідження Біблії, а й різко критикує ідею інспірованості цієї книги, її богонатхненності (sensus plenior), тобто, по суті, робить судження, які

---

[1]Головні праці з біблійної критики узагальнюючого характеру: Карташев А. Ветхозаветная библейская критика. – Париж, 1947; Соловейчик М. Основные проблемы библейской науки. — СПб, 1913; Крывелев И. Основные этапы развития исторической критики Ветхого завета // Происхождение Библии. – М., 1964. – С. 5 – 102; Райс М. Библия и современное литературоведение . – Москва, 2001.

[2] Франко І. Сучасні досліди над святим письмом // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 38. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 414.

[3] Рыбинский П. Вавилон и Библия (по поводу речи Ф. Делича на тему "Babel und Bibel") // ТКДА. – 1903. – № 5. – С. 113 – 144.

стосуються теології. Ця критика зрозуміла у світлі завдання, поставленого автором: написати науково-популярну студію для простої людини з народу, щоб поінформувати її й визволити з-під гніту світоглядних традицій, досі зв'язаних іудео-християнським колом цінностей. Інші статті з цієї теми практично не містять критики sensus plenior. Її немає в "Нових дослідах над найдавнішою історією жидів". У "Сучасних дослідах над святим письмом" маємо лише коротеньку нотатку, в якій ідеться про популяризацію біблійної критики і підвищення освітнього рівня народу, необхідного для релігійного визволення. Але основні результати наукових студій над біблійним каноном, як і в "Нових дослідах над найдавнішою історією жидів", подані тут цілком нейтрально. Якщо в "Поемі про сотворення світу" автор наполягає на авторитетності висновків біблійної критики для світогляду й віри, то у двох інших працях він лише акцентує на автономності біблійних студій, які від початку свого виникнення просувалися незалежно від теології і підтримки церкви. Коли в першому випадку бачимо прихильника представлених у дослідженні теорій, який демонструє "безоглядне захоплення" ними (адже вони мають бути неспростовними аргументами)[4], то в другому – позицію вченого, який, розуміє обмеженість свого методу, об'єктивно оцінює факти, висвітлює переваги й недоліки конкретних теорій, якого цікавить передусім сучасний стан і перспективи цієї наукової галузі.

І тому природнім є запитання, чи справді Іван Франко був переконаний, що висновки біблійної критики можуть спростувати ідею богонатхненності Біблії? Чи справді проблему віри й розуму він збував так легко, силоміць щеплюючи сфери, які після "коперніканського перевороту" І.Канта вже не спокутують гріхів одна одної, не приписують одна одній правил, а існують автономно? Якщо це індивідуальне вирішення проблеми українським автором, то чому він вдається до генералізації "приватного" вирішення, подаючи його як останню істину?

Очевидно, критику sensus plenior Біблії в "Поемі про сотворення світу" не слід розуміти буквально і тим більше ототожнювати позицію, продемонстровану в цій праці, з позицією самого І.Франка. Критика sensus plenior тут – лише умовність, спрямована на те, щоб оспорити монополію церкви й духовенства на Біблію і відстояти право на незалежні наукові дослідження у цій царині. Оскільки ж монополія церкви на Біблію завжди трималася на ідеї богонатхненності цієї книги, а сама ця ідея навряд чи підлягає науковій верифікації, І.Франко змушений був взяти індивідуальне, можливе (своє або чиєсь інше), вирішення проблеми віри й розуму, Біблії й науки (наприклад, ідея богонатхненності Біблії повністю неспроможна) й генералізувати його, зробити його надбанням усіх, задекларувати як останню істину.

Це припущення можна аргументувати таким фактом. І.Франко опікувався виданням книжки Моріса Верна "Основи критики біблійної", яка з'явилася у Львові 1891 р. його коштом. Французький вчений сповідував автономію віри й

[4] Гаваньо І. Бібліокритицизм та антиклерикалізм І.Франка за твором "Сотворення світу" // Іван Франко і релігія. – Дрогобич, 2004. – С. 20.

розуму і вважав, що результати наукового дослідження Біблії не можуть бути спростуванням ідеї богонатхненності: "Критика релігійна не може бути шкідливою для релігії, так як історія етики не може бути шкідливою для моральности… Уступ Біблії не станесь через те менш краснорічивий і вітхнений, що ми признаємо єго безіменному пророкові, а не Ісаї"[5]. Моріс Верн був переконаний, що протиставлення цих двох сфер і конфлікт між ними породжені штучно. Винні в тому консервативні представники церкви з їхньою нетерпимістю та монополією на істину. Але винні також радикальні раціоналісти. А примирення й подальшу автономізацію віри і розуму, на думку Верна, може забезпечити популяризація основних результатів досліджень старозавітних книг, коментовані видання Біблії, на зразок "Біблії" (1874 – 1881) Едуарда Рейсса. Усі праці Івана Франка з біблійної критики також натхненні завданням популяризувати основні досягнення цієї науки. Тож він, очевидно, поділяв засади, викладені у книжці французького вченого.

Усунувши усі можливі труднощі, пов'язані з цією темою, розглянемо основні висновки наукових студій над Біблією, які подає І.Франко. Загалом можна виділити три головні етапи становлення цієї наукової галузі. Біблійна критика виникла в XVII столітті в Голландії, Франції й Англії як низка фрагментарних принагідних спостережень щодо походження, авторства перших п'яти й кількох наступних книг Біблії. Ці спостереження знайшли місце в "Богословсько-політичному трактаті" Б.Спінози, "Левіафані" Т.Гоббса та працях інших авторів[6]. Головною проблемою цього етапу була проблема авторства біблійних книг, зокрема П'ятикнижжя, яке церковна традиція приписувала Мойсею. Підсумком цього етапу можна назвати низку аргументів на користь того, що Мойсей не міг бути автором всього П'ятикнижжя або й узагалі не писав його. Деякі з цих аргументів й викладає І. Франко у праці "Поема про сотворення світу", а класичним прикладом такої аргументації, базованої на здоровому глузді (common sense), можна вважати зображення смерті Мойсея наприкінці книги "Повторення Закону", яку за традицією він сам і написав.

В іншому аргументі проти авторства Мойсея, який стосується староєврейського релігійного законодавства (воно є законодавством осілого, а не кочового народу), І.Франко сконденсував висновки дослідження історії релігії євреїв, які тривали впродовж XIX століття переважно у Німеччині і які можна назвати другим етапом становлення біблійної критики. Цей етап розпочався в середині XVIII століття, в 1753 році, з появою праці Жана Астрюка "Припущення щодо початкових джерел, які, мабуть, використовував Мойсей, укладаючи книгу Буття". Головні проблеми цього етапу – структура і джерела П'ятикнижжя, історія релігійного культу євреїв, історичне місце й хронологія законодавства Мойсея в єврейській історії. Ж.Астрюк поклав початок так званій "документальній" теорії або теорії джерел П'ятикнижжя і винайшов порівняльний історико-критичний метод, яким плідно користувалися

[5] Верн М. Основи критики біблійної. – Львів: накладом Івана Франка, 1891. – С. 100.

[6] Див. про це також: Погребенник В. Світи Івана Франка // Франко І. Сотворення Світу. – К., 2004. – С. 27 - 28.

історики Мартін де Ветте[7], Леопольд Джордж[8], Карл Вільгельм Ватке[9], Едуард Рейсс (автор знаменитих дванадцятьох тез, 1833 р.)[10], Карл Генріх Граф[11], Юліус Велльгаузен[12] та інші. Саме ці вчені зробили висновок, що нібито законодавство Мойсея, у тому вигляді, в якому воно представлене в Біблії, могло сформуватися і бути записане лише в середині І тисячоліття до н.е., тобто до або після вавилонського полону і що в загальній структурі Біблії воно завершує, а не розпочинає історію Ізраїлю.

Викладаючи основи документальної теорії, І.Франко традиційно розпочинає з "Припущень…" Жана Астрюка (перша теорія джерел, 1753)[13] та подає основні результати його праці, закінчуючи "синтезом" Ю. Велльгаузена[14], який вніс суттєві уточнення в датування основних джерел. На час, коли І.Франко писав свою працю, теорія документів після поділу Г.Гупфельдом в середині XIX ст. Елогіста на два джерела[15] й пізнішого виокремлення кодексу жерців (P) нараховувала чотири документи (J, E, P, D), з яких J та E виділив ще Астрюк у XVIII ст., а D – де Ветте на початку XIX ст., що дало право М. Соловейчику твердити в 1913 році, що з часів Гупфельда документальна теорія "впродовж шістдесяти років стоїть непорушно"[16]. Одначе І.Франко в теорії джерел після Гупфельда побачив кризові тенденції, "занадто одностороннє заглиблення в критичній атомістиці, доведеній до крайностей такими вченими, як Кінен, Вельгаузен і їх ученики". Про це він писав у "Нових дослідах над найдавнішою історією жидів"[17], з ентузіазмом відшукуючи альтернативу надмірному розчленуванню біблійного тексту та зі співчуттям переказуючи думки Моріса Верна про те, що "вся та детальна праця не веде ні до чого і не пояснює нічого, а головне – вона основана на суб'єктивних привидах"[18]. Напрямок роздумів І.Франка можна зрозуміти, проаналізувавши

[7] Ветте В.М.Л. де. Очерки к введению в Ветхий завет // Происхождение Библии. – М., 1964. – С. 254 - 310.

[8] Велльгаузен Ю. Введение в историю Израиля / Пер. с нем. Н.М. Никольского. – СПб, 1909. – С. 3.

[9] Там само.

[10] Соловейчик М. Основные проблемы библейской науки. – СПб, 1913. – С. 54 - 55; Рейсс Е. История Священных книг Ветхого Завета // Происхождение Библии. – М., 1964. – С. 342 - 393.

[11] Граф К.Г. Исторические книги Ветхого завета // Происхождение Библии. – М., 1964. – С. 311 - 341.

[12] Велльгаузен Ю. Введение в историю Израиля / Пер. с нем. Н.М. Никольского. – СПб, 1909.

[13] Астрюк Ж. Предположения о первоначальных источниках, которыми, видимо, пользоваляся Моисей при составлении книги Бытия // Происхождение Библии. – М., 1964. – С. 126 - 253.

[14] Франко І. Сотворення Світу. – К., 2004. – С. 66 - 70.

[15] Соловейчик М. Основные проблемы библейской науки. – СПб, 1913. – С. 98 - 99.

[16] Там само. – С. 99.

[17] Франко І. Нові досліди над найдавнішою історією жидів // Іван Франко і релігія. – Дрогобич, 2004. – С. 159.

[18] Там само. – С. 159.

постановку проблеми у цій статті. У пошуках джерельної бази єврейська історіографія на роздоріжжі. Одні вчені абсолютизують внутрішні свідчення, розтинаючи Біблію на джерела, вдаючись до "вічного секціонування"; інші абсолютизують зовнішні, небіблійні, свідчення, покладаючи всі надії на археологічні відкриття в Єгипті, Вавилоні, Аравії. І якщо методологічна криза єврейської історіографії, згідно І.Франком, пов'язана з браком джерел, то криза біблійної критики, точніше її іпостасі, яка сформувалася в XIX столітті, історичної критики, – з кризою самого еволюціонізму, який передбачав трактування Біблії як сукупності історичних документів, як джерельної бази історії. Однак І.Франко не перебував у зачарованому колі "джерел" і "походження". Він передчував або й ясно бачив, що еволюціонізм мусив поступитися місцем новим концепціям історії. Про це свідчить його увага до праць Едварда Штукена й Гуго Вінклера про астральні міфи євреїв, єгиптян, вавилонян і арабів, які, якщо вірити авторам, будували історичні розповіді за аналогією до зоряних, числових та інших природних циклів. Називаючи праці цих авторів "зворотом у дослідах старожидівської традиції, а може, й усієї старинної історіографії"[19], український автор намагався відстежити тенденцію, яка засвідчила б перехід від історичного факту до форм або жанрів історичної розповіді, від події до методів її інтерпретації. Щоб підтвердити це, достатньо навести кілька засад Вінклера, процитувати які І.Франко вважає своїм обов'язком: "Для зрозуміння старинної історіографії… Ми мусимо передусім зрозуміти староорієнтальний світогляд"[20]; "сконстатування такого способу розуміння і оповідання в старовину ще зовсім не рішає питання про історичність самих фактів"[21].

Саме в глибині цієї тенденції відбувся методологічний поворот і в біблійній критиці, який можна назвати початком третього етапу і який означав рух від тексту Біблії до закодованих у ній усних переказів, від індивідуальних концепцій авторів до шкіл традицій, від Біблії як історичного документу до Біблії як художньо-літературної пам'ятки і, нарешті, від історико-критичного аналізу до інтерпретації. Цей етап розпочав на рубежі століть автор найвпливовіших у XX столітті праць про біблійні псалми Герман Гункель[22], засновник Formgeschichte, історії форм, або методу аналізу форм. Відкинувши поділ Мойсеєвих книг на джерела, він і його послідовники перенесли увагу на аналіз усних переказів, точніше, первісних форм або жанрів переказів як своєрідних відповідей чи реакцій на реальні "життєві ситуації" (Sitz im Leben). Звичним стало трактувати Біблію як натхненну поезію, причому східну поезію, жанрова природа якої опосередковує, ніби обгортає історично достовірний зміст біблійних книг і форми висловлювання якої ускладнюють рух до закладеного в основі життєвого контексту. Саме тому говорилося про

[19] Франко І. Нові досліди над найдавнішою історією жидів // Іван Франко і релігія. – Дрогобич, 2004. – С. 168.
[20] Там само. – С. 173.
[21] Там само. – С. 176.
[22] Hunkel G. Ausgewahlte Psalmen. – Göttingen, 1904; Einleitung in die Psalmen. – Göttingen, 1933.

"сплавлення", джерел, якщо такі й були, про неможливість їх виділення. Оскільки увагу було перенесено на жанрову своєрідність Біблії, втрачав сенс пошук суперечностей, оскільки говорилося не про текст, а про перекази, втрачала сенс проблема авторства, а пізнє датування книг, пізні записи перестали бути спростуванням автентичності Біблії.

Окремо слід зупинитися на розділах "Поеми про сотворення світу" "Перше біблійне оповідання про сотворення світу", "Друге біблійне оповідання про сотворення світу", "Інума іліш, або старовавилонське оповідання про сотворення світу", розділах, які мали б свідчити про те, що І.Франко поділяв основні тези панвавилонізму, представники якого всю цивілізацію виводили з ассиро-вавилонської культури і проблему автентичності будь-якого культурного феномену вважали вирішеною, як тільки йому знайдено генетичний відповідник у Межиріччі[23]. І справді, здається, що обговорення перекладів Біблії, уведення в текст біблійних і вавилонських оповідань у власному перекладі, лексико-семантичний аналіз кількох темних слів у тексті і, зрештою, ототожнення біблійного "Тегом" і вавилонського "Тіамат", – усе це потрібне авторові для того, щоб встановити генетичну залежність біблійних сюжетів про створення світу від старовавилонських, підсумовану в назві одного з розділів: "Жиди перейняли свої казки від вавилонян і інших сусідніх народів". Але порівняння цього розділу з відповідним місцем у праці "Нові досліди над найдавнішою історією жидів" переконує: це лише стратегія, про яку говорилося раніше. Адже, якщо вірити І.Франкові, останні дослідження свідчать радше про спільне коріння вавилонської, єгипетської й староєврейської культур із центром у Межиріччі, ніж про повну генетичну залежність однієї з них від інших[24]. Як відомо, саме цей аргумент поклав край дискусії, розпочатій панвавилоністами.

Нарешті, не можна обійти увагою міркування критичного характеру, які належать самому І.Франкові і які, як слушно пише В.Погребенник, перейшли в "Поему про сотворення світу" з "Ex nihilo" (монологу атеїста)[25]. Усі вони узагальнені в твердженнях "Не Бог людину, а людина Бога з нічого створила" ("Ex nihilo"), "історія всіх релігій показує нам наглядно, як чоловік на кождім ступні свого культурного життя творить собі богів на образ і подобу своїх ідеалів" ("Поема про сотворення світу")[26] і базовані на правилі здорового глузду, common sense, яким керувалися представники першого етапу біблійної критики і який притаманний кожній людині, адже

[23]Найбільш резонансну дискусію викликали дві доповіді ассиріолога Фрідрха Деліча "Babel und Bibel", прочитані в 1902 – 1903 рр. Російський переклад: Ф.Делич. Вавилон и Библия. Барт И. Вавилон и еврейская религия. – СПб, 1904.

[24] Франко І. Нові досліди над найдавнішою історією жидів // Іван Франко і релігія. – Дрогобич, 2004. – С. 169 - 170.

[25] Погребенник В. Світи Івана Франка // Франко І. Сотворення Світу. – К., 2004. – С. 9.

[26] Франко І. Сотворення Світу. – К., 2004. – С. 129.

common sense – не складний історико-критичний метод, а власне розум, розумова здатність. До цієї здатності як до методу й апелював І.Франко.

Тарас Головань. Иван Франко и библейская критика
В статье сделана попытка найти место трудам Ивана Франко по библейской критике в истории этой области гуманитарного знания. В этом же контексте рассмотрен один из аспектов проблемы "Иван Франко и религия".

Taras Golovan'. Ivan Franko and Biblical Criticism
In the article we propose an attempt to put Ivan Franko's writings on biblical criticism into the context of the biblical studies. In this context we consider the problem "Ivan Franko and religion".